

مسجد «تاریخانه» دامغان حال خوبی ندارد

نیایشگاهی به درازای تاریخ نیایش

| مهرداد راد | معمار

روشنایی در تاریخانه

نخستین بار گذار بود که با مقاله‌ای مفصل در نشریه هنرهای زیبای فرانسه در سال ۱۹۳۴ میلادی نام تاریخانه را وارد ادبیات معماری جهان کرد و پس از آن در جلد سوم کتاب «بررسی هنر ایران» پوپ با موضوع هنر اسلامی نیز شرحی ارائه داد.

جالب است باوجود فلسفه طراحی ساده مساجد در آن زمان در کاوش‌های سال ۷۶ به بقایای گچ‌بری‌ای برخورد می‌شود که نشان‌دهنده تزیینات در این بنا بوده و خود دلیل محکمی بر ادامه شیوه‌های معماری ساسانی است.

پیش از این هم اشاراتی به نشانه‌هایی از شیوه ساخت به روش معماران ساسانی شد که با مقایسه این روش‌ها با بناهای متأخران در زمان ساسانی در منطقه دامغان مثل کاخ ساسانی موضوع کاملاً برای ما روشن می‌شود.

گمانه‌زنی‌هایی نیز در سال ۱۳۷۹ به سرپرستی سرکار خانم داودی‌بان، مدیر میراث‌فرهنگی دامغان به‌منظور دستیابی به نشانه‌هایی از آثار فرهنگی صورت پذیرفت که به کشف بخشی از ساختار معماری و تکه‌هایی سفال منجر شد.

آخرین تلاش‌ها برای بررسی پیشینه این مسجد ارزشمند نیز در حین تجدیدساختن حصار جانبی بنا بود که به بیرون آمدن کف آجری و قسمتی از پی ستون‌ها منجر و باعث پیگیری سازمان میراث فرهنگی و در نتیجه آن، کشف محل مناره اصلی مسجد شد، اما به علت اتمام بودجه نیمه‌کاره رها شد.

در مجموع، هنگامی که به فعالیت‌های گذشته تا امروز در مورد این بنا می‌نگریم، ملاحظه می‌کنیم که پژوهش‌ها و دانسته‌های ما در خور اهمیت این بنا نبوده و باید پیش از این برای دانستن درباره تاریخانه کوشش کرد.

اما چرا باید به این بنا توجه شود؟ پیش از این آمد که تاریخانه در واقع سند و شناسنامه معماری، فرهنگ و تاریخ منطقه است، مجموعه ساختار ویژه، تغییرات، نقش و محل آن در شهرسازی بازگوکننده رویدادهایی است که در پس‌سالیان دراز بر این منطقه باستانی گذشته، منطقه‌ای غنی از فرهنگ، از باستان تا امروز، پس با بررسی آن نخست به اطلاعات ارزشمندی دست خواهیم یافت و سپس کلیدی مفید برای واکاوی باستانی فرهنگی منطقه به دست خواهیم آورد.

بدین‌منظور ابتدا باید آنچه را داریم، حفظ کنیم. این روزها با نگاه به تصاویر گذشته و حال می‌بینیم تاریخانه پس از آخرین مرمت عمده خود حال خوبی ندارد، تنها پیرا آن چند ستون چوبی است و مردمی

تعدادی و محل قرارگیری بنا، امروزه باعث وخیم‌شدن شرایط مسجد تاریخانه شده است، عدم‌هفکشی مناسب، عبور تأسیسات از نزدیک‌ترین فاصله و ساخت مسجدی در عرصه درجه یک بنا از مواردی است که باعث صدمات زیادی شده است. امید است با توجه به این که تاریخانه برای مردم دامغان و نیز تاریخ معماری ایران دارای اهمیت ویژه‌ای است و اخیراً دلسوزی‌هایی در این زمینه صورت گرفته، همچنان با همراهی مسئولان شهری، اقدامات مفیدی برای حفظ این بنای ملی صورت پذیرد.

رو ستون‌ها که هر چهار ستون با گنبدی پوشیده شده‌در تاریخانه هست.

ارزش تاریخانه علاوه بر قدمت و جایگاه آن به‌عنوان یکی از نخستین مساجد صدر اسلام، حفظ اصالت باوجود تحولات ساختاری گوناگون از سده‌های نخست تاکنون است.

شکوفایی که در دوره آل‌زبیر اتفاق افتاد و تغییرات والحقاتی که در دوره‌های بعد از آن انجام شد، مجموعه را با سوالات و ابهامات گوناگونی روبرو کرد، سوالاتی از جنس ویژگی‌های ساختاری معماری و منظر تاریخی.

به عقیده پژوهشگران امروزی، فضای تاریخانه را می‌توان به دو بخش عرصه مسجدنخستین که هنوز قسمتی از آرامی‌توان مشاهده کرد و پابرچاست و توسعه‌های بعدی مسجد مخصوص دوره آل‌زبیر که مناره مسجد متعلق به آن است، تقسیم‌بندی کرد.

ولایه‌الامیرالسیدالاجل‌فلک‌المعالی» متن این کتیبه شباهت زیادی به ۱۰ کتیبه گنبد قاپوس دارد.

برخی منابع تاریخانه را چهل ستون نامیده‌اند، نه بدان جهت که چهل ستون دارد، بلکه اشاره به کثرت‌ستون‌هاست.

از دیگر نکات مستتر این بنا شباهت ظاهری آن با دیگر مساجد عربی در پلان و تفاوت ساختاری آن است، به‌عنوان مثال با مقایسه بین مساجدی می‌شود، از قطر آن کشته می‌شود. ۸۶ پله، دسترسی به بالای این منار را میسر می‌کند. تزیینات آجری بدنه منار بسیار زیبا بوده و در ارتفاع ۱۰ و نیم متری؛ کتیبه‌ای با خط کوفی با مضمون بانی آن نوشته شده که متن آن این‌گونه است:

«بسم‌الله الرحمن الرحیم امر به بنای هذه المناره الحجاب الجلیل اوجرب بختیاربن محمد فی

پوشش سقف در بین دهانه‌ها به صورت عمده متشکل از طاق‌های گهواره‌ای است، طاقی که رو به قیبه است، بلندتر و عریض‌تر است. در نتیجه شبستان ستون‌دار و طاق‌های بلندمسجد تاریخانه که به‌سبک چهار ایوانی با چهار صفا ساخته شده، از تطاب آن را با شیوه‌معماری ساسانی نمایان می‌کند، همین موضوع باعث شده محور اصلی بنا و محل محراب و منبر دارای جلوه‌خاصی شود.

در این‌جا لازم به ذکر است که ایمن قوس‌ها و شیوه پوشش سقف بنا، شیوه نخستین نبوده و در بازسازی‌ها و تغییرات صورت گرفته به این شکل درآمده است.

در سه‌سوم دیگر حیاط مسجد شبستان‌هایی است که هر کدام دارای یک ردیف ستون‌اند و اکنون فقط ستون‌ها و بعضی از طاق‌های آن برجامانده‌اند. از دیگر شاخص‌های پراهمیت تاریخانه، مناره

پوشش سقف در بین دهانه‌ها به صورت عمده متشکل از طاق‌های گهواره‌ای است، طاقی که رو به قیبه است، بلندتر و عریض‌تر است. در نتیجه شبستان ستون‌دار و طاق‌های بلندمسجد تاریخانه که به‌سبک چهار ایوانی با چهار صفا ساخته شده، از تطاب آن را با شیوه‌معماری ساسانی نمایان می‌کند، همین موضوع باعث شده محور اصلی بنا و محل محراب و منبر دارای جلوه‌خاصی شود.

در این‌جا لازم به ذکر است که ایمن قوس‌ها و شیوه پوشش سقف بنا، شیوه نخستین نبوده و در بازسازی‌ها و تغییرات صورت گرفته به این شکل درآمده است.

در سه‌سوم دیگر حیاط مسجد شبستان‌هایی است که هر کدام دارای یک ردیف ستون‌اند و اکنون فقط ستون‌ها و بعضی از طاق‌های آن برجامانده‌اند. از دیگر شاخص‌های پراهمیت تاریخانه، مناره

تاریخانه از کدام تاریخ آمده است

مسجد تاریخانه دامغان به روایت «علی اکبر سرفراز»

مطلب پیش‌رو بخش‌هایی از پژوهش دکتر علی‌اکبر سرفراز درباره تاریخانه دامغان است. علی‌اکبر سرفراز، استاد پیشکسوت باستان‌شناسی و مرمتگر سرشناس ایرانی است. جمله کارهای ایشان می‌توان به حفاری و کشف ستون‌های هخامنشی در شهر برازجان اشاره کرد. او نخستین فردی است که کشف کتیبه باستانی خارک را تأیید و اقدام به خوانش آن به همراه دکتر بشاش کرده است. تاریخانه، مسجد قدیمی صدر اسلام در حاشیه جاده روزگار باستانی ری به خراسان است. شهرستان دامغان در صدر اسلام شاهراه تجاری و ارتباطی شرق و غرب و مخصوصاً ری و خراسان بود. تاریخانه دامغان یادگاری از این عصر طلایی است و به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین مساجد شناخته‌شده در ایران اسلامی دارای جایگاه و منزلتی ویژه است. تاریخانه به معنی خانه خداست. این مسجد با توجه به نقشه بنایی که از دیدرباز در این ناحیه و به نام کاخ ساسانیان معروف بوده، ساخته شده و اهمیت و اعتبار این مسجد که بقایای آن هنوز پابرجاست نشان می‌دهد ایرانیان ساکن جنبه شمال‌شرقی ایران با ذوق تطفیلی یافته دوره اسلامی، این‌ها دوره ساسانی را به سبک بدیع و نوینی در این مسجد به‌گونه‌ای ساخته‌اند که علاوه بر عایت نقشه یک بنای مذهبی، ویژگی‌های معماری و ساختمان‌های گذشته نه‌چندان دور در آن دیدار کامل نمایان است. هرچند در این بنا از طرح‌های تزیینی و گچ‌بری اثری نیست ولی طراحان و بانیان آن تا حد امکان سعی کرده‌اند با ایجاد ستون‌های قطور و استفاده از قوس‌های بیضی‌شکل و پوشش‌های استوانه‌ای (آهنگ) کم‌خیز به همراه دهلیزهای متعدد در اطراف یک ایوان مرکزی و همچنین احداث رواق‌های متعدد در اطراف حیاط، شیوه و سبک معماری دوره ساسانی را به‌طور کامل حفظ و رعایت کنند، به همین جهت ویژگی‌های مسجد تاریخانه دامغان را می‌توان در ردیف آثار ارزشمند و بسیار مهم تاریخی دانست.

موضوع جالب‌توجهی که در معماری تاریخانه دامغان چشمگیر است، ایجاد پاتاق در سطح دیوارهای مسطحی است که از آنها به جای کار قوس‌های بیضی‌شکل پوششی استفاده شده که در امر معماری کاملاً ناگهانی دارد و پیش از آن در زمان ساسانی در این گونه بناها از نیم‌ستون‌های کنار دیوار به صورت پاتاق قوس استفاده می‌شد. اما در تاریخانه سعی شده با ایجاد یک حفره مستطیل‌شکل درون دیوار قطور خشتی تا چند ردیف آجر و گاهی با ایجاد کلاف‌کشی چوبی درون دیوار، پاتاق قوس مطمئنی برای طاق‌های ضربی تدارک دیده شود. لازم به ذکر است که در بنای این مسجد به استثنای ستون‌ها و قوس طاق‌ها در ساخت سایر الحاقات و حصار بنا از خشت و آجرهای مربع ۳۳ سانتیمتری استفاده شده، به همین دلیل پوشش بنا به تدریج و به‌مرور زمان در اثر بارندگی و بی‌توجهی از بین رفته و تنها اثر داغ پوشش باقی مانده، مانده، چنانکه در تنها اثر پوشش باقی مانده

مشق اخلاق و عقلانیت

یادداشتی از کمپین مردمی «مسجد اعظم تاریخانه دامغان را در باییم»

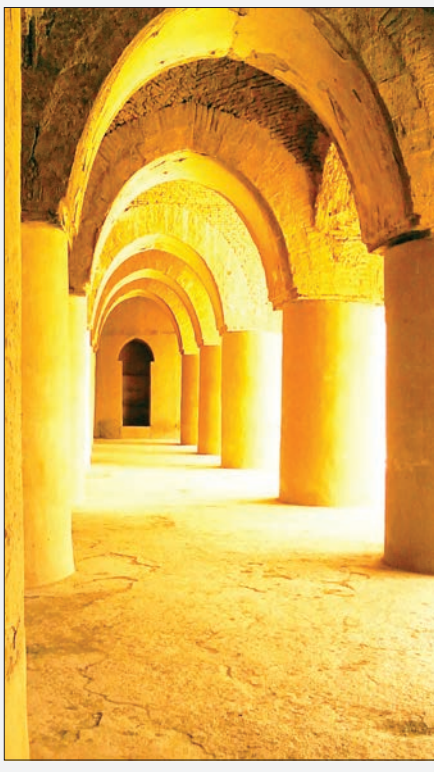
ماه سال جاری، پویش مردمی در فضای مجازی (تلگرام) راه‌اندازی کنند و سه هدف مهم معرفی و تبلیغ بنا، پیگیری رفع آسیب‌ها و تهدیدات موجود، پیگیری روند تهیه طرح حفاظت و ساماندهی تاریخانه را دنبال کنند. حضور و حمایت حدود ۱۲۰۰ نفر از علاقه‌مندان تاریخانه در این کمپین در مدت کوتاه، نمایانگر حساسیت موضوع بود و تلاشی متفاوت در این زمینه آغاز شد. اخلاق و عقلانیت، دو عنصر مهم مورد توجه اهالی این کمپین شد و به‌دور از هر گونه توهین و حتی نقدهای غیرکارشناسی، اهداف خود را پیگیری کرد.

این حرکت مردمی که در قالبی فرهنگی و اجتماعی شکل گرفت، با حمایت از مسئولان و قدرشناسی از زحمات کسانی که گامی هر چند کوچک در این مسیر برداشتند، سعی کرد مطالبات خود را به‌دور از هیاهوهای مرسوم و هیجان‌سازی در شکلی کاملاً آرام و نجیبانه مطرح و پیگیری کرده و از هر گونه رفتار امروزی شناخته می‌شود. وجود این رابطه حمایتی و نظارتی و به تبع آن، تقویت مسئولیت‌پذیری و مشارکت یک برنامه دولتی، روند کسب نتیجه را تسریع و تسهیل می‌کند و از طرفی این قبیل تشکلات و گروه‌ها در نظارت بر امور نیز نقش آفرینی می‌کنند که این روند، هم بنای مذهبی داشته و «امر به معروف و نهی از منکر» را تداعی می‌کند و هم از لوازم توسعه سیاسی در جامع امروزی شناخته می‌شود. وجود این رابطه حمایتی و نظارتی و به تبع آن، تقویت مسئولیت‌پذیری و مشارکت فعالانه مردم در امور، سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود که می‌تواند در بقا و پویایی نظام سیاسی و اجتماعی مفید و موثر واقع شود.

جلب‌توجه و پرداختن به مسجد کهن تاریخانه و زوددن غبار غربت از چهره این بنا و درمان زخم‌های انتظاری‌های حک شده بر پیکره تاریخانه در دهه‌های ۳۰، ۴۰ و ۵۰ جمعی از دوستداران میراث فرهنگی شهرستان دامغان را مصمم کرد در آستانه عید سعید فطر و در روز ۱۵ تیر

شد تنها شبستان تاریخانه و رواق جنبه شمال شرقی که قطر ردیف آجرهای هره (عمودی) آن باقی مانده کاملاً مشخص است و روشنتر آن است که در دوره سلجوقی از نصب آجرهای افقی (توزیه) صرف‌نظر شده و با شمشه‌بندی گچی درون قالب، به‌گونه‌ای عملی شده که قوس وسیع‌تر شود و زیر این دهانه‌ها کاملاً بر کند.

به همین جهت می‌توان بقیقین حاصل کرد که در زمان سامانیان و در حدود قرن سوم هجری بقیه رواق‌های اطراف حیاط مسجد در حال ساختن بوده و به‌علی که بر ما معلوم نیست به‌صورت ناقص و ناتمام باقی مانده و این نظریه با مطالعه و دقت در امر ساختمانی و مصالح معماری مورداستفاده در ستون‌ها و قوس‌ها که در ابتدا با آجر و ملات گچ بوده و بعداً روی آنها خشت کار شده است، مشخص می‌شود. همچنین عدم کف‌سازی حیاط مسجد و ناتمامی و ناقص بودن ستون‌ها، دلالت بر نیمه‌کار ماندن بنا دارد.

می‌شده و مؤید آن است که هر چند محراب در مرکز ایوان بنا نشده، ولی برای مشخص کردن قیله بوده و از نظر شکل و فرم با ورودی‌ای که در زاویه جنوب‌غربی شبستان موجود است و به‌صورت اصل خود باقی مانده کاملاً فرق دارد، یعنی معماری یکتا و خاص و معاصر را القا نمی‌کند و وضع ثابت و معینی ندارد. حیاط یا صحن مرکزی مسجد تاریخانه مربع‌شکل و به ابعاد ۲۵/۵ در ۲۶/۵ متر مربع است که اطراف آن از رواق‌هایی به سبک و شیوه ستون‌های شبستان فرارگرفته و ظرفیت ساخته شده‌اند. هرچند این رواق‌ها فاقد پوشش‌اند ولی دارای نکات برجسته‌ای هستند که ذکر آنها خالی از اهمیت نیست. بعضی از ستون‌های رواق مسجد به جای مصالح آجری از خشت ساخته شده‌اند، پایین این ساقه ستون‌ها از مصالح آجری و ملات گچ بوده و بقایای آنها تا ۸۰ سانتی‌متر باقی مانده است. این ستون‌ها دارای ساقه مدور و مربوط به دوران اولیه ساخت بنا هستند. در مرمونت دوران سلجوقی بدنه ستون‌های رواق‌ها با همان خشت خام، منتهی به‌صورت مکعب ساخته شده‌اند. کیفیت باز پیرایی و مرمتی که بعدها در این بنا انجام گرفته، به‌ویژه در مورد قوس‌های نو تک نیز که در رواق‌ها و بعضی از طاق‌های مخروطی مسجد به چشم می‌خورد، مبین این است که همه این تغییرات مربوط به قرن پنجم هجری و زمان سلجوقی است.

رواق‌های جنبه شرقی مسجد را نیز باید در ردیف تعمیرات دوره سلجوقی دانست. در این قسمت از رواق جنبه شرقی مسجد که پایه مقیاس قوس‌های رواق به جای ستون روی بدنه دیوار حاشی خشتی است، به علت فشار و خشدن دیوار، هلال قوس‌ها نیز ناگزیر تغییر شکل داده و به وضع نامطلوبی درآمده‌اند. تاکنون تصور می‌شد علت خرابی و از بین رفتن رواق‌ها در زمان سلاجقه و تغییر شکل قوس‌ها، هنگام مرمت و باز پیرایی آنها بوده است، اما ضمن بررسی و مطالعه بنا معلوم